

सुशासनाच्या मूलभूत तत्त्वांचा चिकित्सक अभ्यास

डॉ. आकाश शेषराव बांगर
संशोधक विद्यार्थी,
आदर्श महाविद्यालय, हिंगोली

प्रस्तावना:

सुशासन ही राज्यातील अलीकडची कल्पना मानली जात असली तरी प्राचीन काळापासून ही एक गतिशील तत्त्व म्हणून प्रशासनात कार्यरत होती असे दिसते. १९८९ साली जागतिक बँकेने सुशासन ही संकल्पना आधुनिक अर्थाने प्रथम मांडली. १९९२ साली जागतिक बँकेने जारी केलेल्या अहवालात या संकल्पनेचे महत्त्व अधोरेखित करण्यात आले व तीथ पासून जगभर या संकल्पनेचा अतिशीघ्र प्रवास चालू झालेला दिसतो. जागतिक बँकेने १९९२ च्या आपल्या अहवालात सुशासनाचे चार पैलू अधोरेखित केले. सार्वजनिक क्षेत्रातील व्यवस्थापन, उत्तरदायित्व, विकासाची वैधानिक संरचना व माहिती आणि पारदर्शकता या चार तत्त्वांना सुशासन संकल्पनेत जागतिक बँकेने आधारभूत मानले. याच काळात सुशासन हा लोकप्रशासन शास्त्राच्या अभ्यास विषयाचा ही भाग बनला. डेव्हिड ऑलबोर्न व ग्लॅबरलर यांचे या संदर्भातील योगदान महत्त्वाचे मानले जाते. “Reinventing Government” या ग्रंथात ऑलबोर्न व ग्लॅबरलर यांनी सुशासन या संकल्पनेची मांडणी केली आहे, जागतिकीकरण, उदारीकरण व खाजगीकरणाच्या प्रक्रियेने निर्माण झालेल्या आव्हानाचा सामना करण्यासाठी प्रामुख्याने सुशासनाचे प्रतिमान विकसित झालेले दिसते, यादृष्टीने सुशासनाचा संक्षिप्त आढावा सदरील शोधनिबंधामध्ये घेण्यात आलेला आहे.

उद्देश:

१. सुशासन व्यवस्थेचा अभ्यास करणे.
२. सुशासन व्यवस्थेचा मूलभूत तत्त्वांचा आढावा घेणे.

संशोधन पध्दती:

प्रस्तुत संशोधनात्मक शोध निबंधासाठी वर्णनात्मक संशोधन पध्दतीचा वापर केला आहे. त्यासाठी दुय्यम तथ्य संकलन पध्दतीचा उपयोग केला आहे. दुय्यम तथ्ये संकलनासाठी मराठी, हिंदी व इंग्रजी भाषेतील संदर्भग्रंथ इंटरनेट सेवा इ. माध्यमांचा उपयोग केला आहे.

तथ्य संकलन:

प्रस्तुत शोध निबंधासाठी दुय्यम तथ्य संकलनाचा उपयोग केला आहे. त्यात संदर्भग्रंथ, पुस्तके, वृत्तपत्रे, इंटरनेट इ. चा उपयोग केला आहे.

सुशासन अर्थ व व्याख्या:

१. जागतिक बँक : परिणामकारक लोकसेवा विश्वासार्ह न्यायव्यवस्था व लोकाप्रती उत्तरदायी असणारे प्रशासन म्हणजे सुशासन होय.”

२. प्लेटो : “न्यायावर आधारित शासन म्हणजे सुशासन होय.”

सुशासन संकल्पनेचा विकास:

सुशासन ही संकल्पना जागतिक बँकेने १९८९ साली प्रथम प्रकाशझोतात आणली व १९९२ च्या अहवालाने ती जगभर प्रकाशित झाली असली तरी सुशासन ही संकल्पना इतिहास काळात प्राचीन काळापासून अस्तित्वात असलेली आढळते. समकालीन सुशासन संकल्पनेचे अवलोकन करण्याकरिता सुशासन संकल्पनेचा विकास जाणून घेणे ही त्या दृष्टीने आवश्यक ठरते.

प्लेटो या प्राचीन ग्रीक तत्त्ववेत्त्याच्या विचारांमध्ये आपणास सुशासनाची बीजे आढळतात. प्लेटो ने ‘द रिपब्लिक’ या ग्रंथात तत्त्वज्ञ राजाची व न्याय सिद्धांताची जी मांडणी केली आहे त्यात सुशासनाची संकल्पना अधोरेखित झालेली दिसते. प्लेटो ने तात्कालीन राज्यव्यवस्थेस अराजक व अव्यवस्थेतून बाहेर काढण्याकरता आदर्श राज्य व आदर्श समाज रचनेचे स्वप्न प्रस्तुत केले होते. त्याच्यामते आदर्श राज्य तेव्हाच निर्माण होऊ शकेल ज्या वेळी राजा हा तत्त्वज्ञ, आदर्श, नीतिमान, कर्तव्यदक्ष व कार्यक्षम असेल. एकंदरीत प्लेटोने नगर राज्यांचा विनाश रोखण्याकरिता, मानवतेच्या कल्याणासाठी शासनास अज्ञान,

स्वार्थीपणा, अकार्यक्षमता या दोषांपासून मुक्त करण्याकरता तत्वज्ञ राज्यकर्त्यांच्या माध्यमातून सुशासनाची कल्पना मांडलेली दिसते.

भारतीय संदर्भातही सुशासनाच्या विचार संकल्पनेचे प्राचीन संदर्भ पहावयास मिळतात. भारतातील पौराणिक व इतिहासकालीन साहित्यात प्रामुख्याने बौद्धकालीन जातककथा, महाभारतातील शांतीपर्व शुक्राचार्याची नीतिसार, पाणिनीचे अष्टाध्याय, वाल्मिकीचे रामायण, कौटिल्याचे अर्थशास्त्र यासारख्या ग्रंथांमध्ये सुशासनाशी संबंधित विचार मोठ्या प्रमाणात आढळतात, उत्तम शासन व शासन कर्ते कोणास म्हणावे याची चर्चा या ग्रंथांच्या माध्यमातून प्राचीन भारतातही झालेली दिसते. कौटिल्याच्या अर्थशास्त्रातील संदर्भ आधुनिक अर्थाने महत्त्वपूर्ण मानला जातो. कौटिल्याच्या मते जर राजा समृद्ध असेल तर त्याची प्रजा प्रजा सुद्धा समृद्ध असेल, राजाचे जे चारित्र्य असेल तेच प्रजेचे असेल. प्रजेची उन्नति वा अवनती राजा वरच आधारलेली असते. कारण राजा हा सर्व गोष्टींचे उगमस्थान आहे. सुष्टांचा सन्मान व दुष्टांना शासन करणे राजालाच शक्य असते. कौटिल्य यासंदर्भात पुढे मांडणी करताना म्हणतात. राजा सतत कार्यरत असावयास हवा. त्यामुळे प्रशासन गतिमान राहते. यादृष्टीने उद्योग, यज्ञ, न्यायदान, द्रव्यदान व निःपक्षपाती आचरण ही राज्याची प्रमुख व्रते आहेत. प्रजेचे सुख हेच राजाचे सुख, प्रजेचे हित हेच राजाचे हित स्वतःच्या इच्छेची तृप्ती करण्यात त्याचे हित नसते.” यादृष्टीने कौटिल्याच्या विचारांमध्ये सु-शासनाची कल्पना व्यक्त होताना दिसते.

सु-शासनाचे मूलभूत तत्वे:

सु-शासन या संकल्पनेची आधारभूत तत्वे पुढील मुद्द्यांच्या आधारे अधिक स्पष्ट करता येतील.

कायद्याचे राज्य:

सु-शासनाचे महत्त्वाचे तत्त्व म्हणून कायद्याचे राज्य या घटकास प्राधान्य दिले जाते. कायद्याच्या राज्याशिवाय सु-शासनाची प्रस्थापना होऊ शकत नाही. कायद्याचे सर्वश्रेष्ठत्व व कायद्यासमोरील समानता व कायद्याचे संरक्षण ही कायद्याच्या राज्याची तत्वे सु-शासनाच्या अमलबजावणी करीता आवश्यक ठरतात.

संवेदनशीलता:

सु-शासनाचे संवेदनशीलता हे एक महत्त्वाचे तत्त्व मानावे लागेल. पारंपारिक शासन हे बधिर स्वरूप धारण करून होते. त्यामुळे राज्यातील जनतेच्या इच्छा मागण्यांची दखल ते संवेदनशीलपणे घेताना आढळत नाहीत. सु-शासन दृष्टिकोनात मात्र शासन व प्रशासनाने संवेदनशीलपणे जनतेच्या मागण्यांची दखल घेऊन ते सोडविण्यासाठी कटिबद्ध राहणे आवश्यक मानले जाते.

पारदर्शकता:

शासनात पारदर्शकता या तत्त्वास ही आधारभूत मानले जाते. शासन व प्रशासनात पारदर्शकता नसेल तर त्याप्रती सामान्य जनतेच्या मनात विश्वासाहता वाढीस लागत नाही. स्वच्छ व संवेदनशील प्रशासना करिता पारदर्शकता हे तत्व आवश्यक मानले जाते. पारदर्शकते भावी प्रशासनात भ्रष्टाचार व संशय या प्रवृत्तींना आधार मिळतो. जो शासनाच्या कार्यक्षमतेवर व विश्वासाहतेवर एक प्रकारे प्रभाव टाकतो. त्यामुळे सु-शासन पारदर्शकतेच्या तत्त्वास प्राधान्य देताना दिसते.

सहभागिता:

कोणत्याही शासन व प्रशासनाची उपक्रम यशस्विता ही प्रामुख्याने सामान्य जनतेच्या सहभागावर अवलंबून असते. शासन व प्रशासन प्रक्रियेत जनतेचा सकारात्मक सहभाग नसेल तर शासन कोणताही उपक्रम यशस्वी करू शकत नाही हे १९९० च्या दशकापर्यंत जगातील अनेक देशांनी अनुभवले होते. त्यामुळे सु-शासनाच्या माध्यमातून जनसहभागास प्राधान्य दिले जाते. सु-शासन ही संकल्पना नागरिकांनी आपल्या सवैधानिक उत्तरदायित्वाच्या निर्वाहना करिता प्रशासनाशी सहकार्य करावे, स्वयंप्रेरित स्वनिर्देशित व स्वप्रशासित व प्रशासनाचे लक्ष प्राप्त करण्यासाठी सिद्ध व्हावे असा आग्रह धरते. सु-शासन संकल्पनेत अशा पद्धतीचा जनसहभाग प्रत्ययास आला तर सामाजिक भांडवल, सामाजिक उद्योगशीलता, सहकार्यात्मक शक्तींचा खऱ्या अर्थाने राष्ट्राच्या सृजनशिरते करिता उपयोग होऊ शकतो.

राजकीय उत्तरदायित्व:

सु-शासन हे राजकीय व प्रशासकीय अशा दोन्ही पद्धतीच्या उत्तरदायित्वास प्राधान्य देताना दिसते. उत्तरदायित्वाच्या तत्त्वाशिवाय प्रशासन व शासनात दक्षता, प्रतिबद्धता व संवेदनशीलता यांचा विकास होणे शक्य होत नाही असे दिसते. सु-शासन उत्तरदायित्व निर्धारणाच्या प्रणाली मध्ये लोकशाही शासन

व्यवस्थेस श्रेष्ठ स्थान देतो. सु- शासन हे लोकप्रशासन, खाजगी प्रशासन व नागरी समाज अशा सर्वांकडून उत्तरदायित्वाची, बांधीलकीची मागणी करताना दिसतो.

समानता व समावेशन:

शासन संकल्पनेत सर्व प्रकारच्या समानतेच्या तत्त्वास प्राधान्य दिलेले दिसते. सामाजिक आर्थिक व राजकीय अशा सर्व स्तरांवर स्त्री-पुरुष अशा सर्वांना कोणताही भेद न करता समान संधी मिळावयास हवी, अशी सु-शासनाची अपेक्षा आहे. या समान संधीतूनच प्रशासनातील समावेशनाची प्रक्रिया गतिमान होईल व प्रत्येक व्यक्ती समूहा पर्यंत प्रशासन पोहचू शकेल. सु-शासनातील समावेशनाच्या प्रक्रियेच्या माध्यमातून सामाजिक, आर्थिक व राजकीय न्याया बरोबर कमकुवत वर्गाच्या सशक्तीकरणाचा मार्ग प्रशस्त करते व त्यांना समाजाच्या मुख्य प्रवाहात बरोबर जोडण्याचे कार्य करते. त्यामुळे शासनात समानता व समावेशन या तत्त्वांना आधारभूत तत्त्व म्हणून महत्त्वाचे स्थान दिले जाते.

मतैक्य:

सु-शासन संकल्पना मतैक्य या तत्त्वास सही आधारभूत तत्त्व म्हणून मान्यता देते. या तत्त्वाच्या माध्यमातून सुशासन सामान्य जनतेचे सबलीकरण, त्याची कार्यक्षमता वाढवून त्याचा उपयोग समाजातील समस्यांची सोडवणूक करण्यासाठी वापरण्याचा मार्ग प्रशस्त करताना दिसते. कारण लोकशाही शासन व्यवस्थेत सु-शासनाच्या मते, बहुपक्षीय हीतांमध्ये उपयुक्त मध्यस्थी, सहमती व सामजस्य पूर्ण स्वरूपात व्यापक सामान्यहित असेल अशी मांडणी करते.

मानवी हक्क:

संयुक्त राष्ट्र संघटनेने १० डिसेंबर १९४८ रोजी मानवी हक्काचा जागतिक जाहीरनामा प्रस्तुत केला. या मानवी हक्कांना सु-शासनात आधारभूत तत्त्व मानले जाते. सु- शासन था मानवी हक्काना मानवी विकासाशी जोडतो व मानव विकासाचे अंतिम उद्दिष्ट साध्य करण्यासाठी व्यक्तीच्या सामाजिक, राजकीय व आर्थिक तसेच वैयक्तिक अधिकाराना एकीकृत स्वरूप देण्याचा प्रयत्न करतो आहे. ज्या माध्यमातून मानवी हक्काची सरळ व सकस पद्धतीने अमलबजावणी होईल असे सु-शासनाच्या संकल्पनेत अभिप्रेत आहे.

विकासातील सातत्य:

विकासातील सातत्य हे सू-शासनाचे महत्त्वाचे तत्त्व मानावे लागेल. या सातत्यपूर्ण विकासामध्ये मानवी चेहरा असलेला विकास व पर्यावरण संतुलित समृद्ध विकास या तत्त्वांना प्रामुख्याने प्राधान्य देताना

आढळते. समकालीन पिढीच्या उपभोगा पुरताच विकासाचा विचार न करता भावी पिढी करता नैसर्गिक संसाधनाची जपणूक करण्याची व त्या करिता विकासाची सातत्याची कल्पना सु-शासनाकडून प्रस्तुत केले जाते.

निवडणुकीद्वारे सत्तांतरण:

शासन हे लोकशाही मूल्य व व्यवस्थेस आधारभूत मानते लोकशाही शासन व्यवस्थेचे महत्त्वाचे तत्त्व म्हणजे शांततामय मार्गाने सत्तांतरण हे होय. हे तत्व प्रत्यक्षात कार्यान्वित करण्याचे माध्यम म्हणून निवडणूक यंत्रणेची व्यवस्था कार्यान्वित केली जाते. या निवडणुकांचे आयोजन पारदर्शक व शांततामय मार्गाने होणे, सत्तेचे सत्तांतर शांततामय, विधिनियमाच्या अधीन राहून होणे व शासनास स्थिरता लाभणे हे सु-शासनात अभिप्रेत आहे.

शासन व नागरी समाज समन्वय:

सु-शासन नागरी समाजाच्या भूमिकेस महत्त्वाचे स्थान देतो. शासन व नागरी समाज यात समन्वय स्थापित झाल्याशिवाय खऱ्या सु-शासन अस्तित्वात येऊ शकत नाही वा त्याची प्राप्ती होऊ शकत नाही असे म्हटले जाते. नागरी समाजाच्या माध्यमातून सामाजिक, सांस्कृतिक, व्यवसायिक व आर्थिक गटांना अधिकाधिक शासकीय प्रक्रियेत सामावून घेणे, सहभागी करणे या समन्वयात अपेक्षित आहे.

तक्रार निवारण यंत्रणा:

सु-शासन नागरिकांच्या तक्रार निवारणास प्राधान्य देते. शासन व नागरिक यात समन्वय निर्माण होत असताना नागरिकांच्या तक्रार निवारण यंत्रणा अधिक कार्यक्षमपणे कार्यान्वित होणे आवश्यक मानले जाते. प्रामुख्याने विकसनशील देशांमध्ये अशा तक्रार निवारण यंत्रणा ची गरज सर्वाधिक असते. कारण विकसनशील देशात शासन व नागरिक यांच्यात सामाजिक, राजकीय, आर्थिक स्वरूपाच्या आंतरक्रिया मोठ्या प्रमाणात घडून येत असतात, या आंतरक्रियां मधून मोठ्या प्रमाणात प्रश्न व तक्रारी निर्माण होतात. याचे निवारण करणे शासनात आवश्यक मानले जाते.

निष्कर्ष:

भारतीय प्रशासन व्यवस्थेत ही सु-शासन महत्त्वाचा घटक विषय म्हणून पुढे आला आहे. भारतीय संविधान कारांचे स्वप्न हे सु-शासनाचे स्वप्न होते. मात्र भारतात सु-शासनाची संकल्पना ही प्रामुख्याने

आधुनिक अर्थाने १९९० च्या दशकात जागतिकीकरण, उदारीकरण व खाजगी करण्याच्या प्रक्रियेतून आलेली दिसते, जागतिक स्तरावर कमीत कमी शासन हे ब्रीद वाक्य जसजसे विस्तारत गेले तसतसे सुशासनाचे तत्त्व अधिकाधिक वृद्धिंगत होते आहे हा आजचा सार्वत्रिक अनुभव आहे हे आपल्याला निदर्शनास येते.

संदर्भसूची:

१. भारत मे सुशासन चुनौतीया एव समाधान – सूर्यभान प्रसाद नंदलाल.
२. जनपद स्तर पर सुशासन - डॉ. अभिषेक कुमार श्रीवास्तव.
३. सुशासन - एन. भास्कर राव.
४. भारतीय संविधान, राज्यव्यवस्था, लोकप्रशासन एव सुशासन – डॉ. मनीष रंजन.
५. Google.
६. Wikipedia.